

A „NEGATÍV METAFIZIKA” IGAZSÁGTANA

(Fejezetek a frankfurti iskola történetéből)

Martin Džej: *Dijalektička imaginacija*, Svjetlost, Sarajevo, 1982

A korszerű gondolkodásnak — amennyiben vállalja a felelősség terhét — le kell mondania arról, hogy méltó lehessen valamilyen feltétlenséghez; s mégis, kötelessége, hogy szembeszálljon az igazságot sújtó alkudozásokkal — parafrazálhatnánk Adornónak a *Wozu noch Philosophie* című 1962-ben megjelent tanulmányából kiemelt kulcsmondatát. Az igazságot sújtó alkudozásokkal szembeni ellenállást megformáló reflexív gondolkodás lehetőségei — ez valóban mottója lehetne a Frankfurti kör tevékenységének, amelyet perdöntő módon Adorno és Horkheimer határozott meg. Eme ellenállás történetét kísérte meg Martin Jay fölvázolni a *Dialektikus imagináció* című könyvében, amely mintegy kilenc évvel a megjelenés után kerül a jugoszláv olvasó kezébe.

A frankfurtiak 1923-tól (az *Institut für Sozialforschung* megalakításának éve) 1950-ig terjedő munkásságát elemző könyv történeti-biográfiai megalapozottságú. Jay egyrészt rendkívül szigorú módszert alkalmaz, amelynek elsődleges eszköze a következetesen immanens szövegelemzés. A szövegimmanencia mellett azonban Jay interjúkat, beszélgetéseket, levelezéseket s egyáltalán a személyes mozzanatok láttatását is felhasználja annak érdekében, hogy

minél pontosabban és részletesebben értelmezze a frankfurtiak szellemi arculatát.

A módszertan ilymód két szintre valósul meg: az első szint a szerző hűvösen tárgyilagos a második pedig individuális-pszichológiai hozzáállását képviseli. Aki csupán a második szintre figyel a tárgyalt személyek gondolkodását illető „megértő” bemutatást, sőt olykor „elégikus, ironikus hangvételő ecsetelést” tapasztal. Jay módszertani kísérlete azonban éppen azon alapul, hogy a történetiség szellemének megfelelően megtalálja a két módszertani szint közös nevezőjét. Ha mégoly termékeny is esetünkben, meg kell mondanunk, hogy az eljárás buktatókat rejt magában, amely gyakorta hiányérzetet teremt az olvasóban, aki úgy vélem, helyenként teljes joggal kérheti számon a kritikai reflexiót. Jay szövegű értelmezései ugyanis egyre-másra eljutnak olyan pontra, ahol egyszerűen fölkínálnának a kritikai reflexió támpontjai, de mint mondtam, megtörténik, hogy a szerző deklarált szándékai és módszertanának folyományaként, tartózkodik és lemond az ítéletről. Mind ebből kiderül, hogy Jay könyve elméleti-módszertani kérdéseket is fölvet, amelyek leginkább a történeti-biografikus hozzáállás és a kritikai értékelés bonyolult viszonylatára

utalnak. Természetesen a recenzensnek nem áll jogában valamilyen eredeti filozófiai vagy elméleti elképzelést hiányolni, amely netán kritériumként funkcionálna az értelmezés számára. Jay művének sikerét éppen abban látom, hogy a történeti-biografikus módszertant egyesítette bizonyos szociológiai és filozófiai szempontokkal, amelyek elemzését szinte észrevétlenül vezérelték.

Jay 1950-ig kíséri a frankfurtiak működését, de kikövetkeztethetőek azok a sarkallatos pontok, amelyek révén értelmezhetné és értékelhetné az 1950 utáni időszakot is, amelyet a régiak közül Adorno (nagy könyvei az *Aesthetische Theorie* és a *Negative Dialektik* a hatvanas években jelentek meg) és Marcuse, az újak közül pedig Habermas, Wellmer, Negt, Schmidt stb. tevékenysége fémjelzett. Mindenesetre a személyes életrajz és a gondolkodói magatartás közvetítődési mechanizmusa, valamint a kritikussabb hozzáállás szükségessége — Jaynek ezekben a vonatkozásokban kellene újragondolnia koncepcióját.

Hadd lássuk most röviden Jay szempontjait. Ismeretes, hogy a frankfurti kör akkor alakult amikor a baloldali értelmiség a politikai forradalmak vereségeinek következményeit tapasztalta. Az Institut für Sozialforschung első szakaszában az ortodox, ökonomista marxizmus (Grossman, Grünberg stb.) jutott leginkább érvényre, s ez a szakasz termékenységben és újszerűségben is messze elmaradt a későbbi tevékenységtől. A Horkheimer körül gyülekező baloldali gondolkodók akkor kezdték működésüket, amikor a politikai forradalmak veresége okozta egzisztenciális csaldásokhoz a faszizmus barbárságának és a sztálini apparátus repressziójának kritikái fölismerése kapcsolódott. politikai tapasztalatokból fakadó pesszimista antropológia megteremtődése kitű-

nően végigkísérhető Horkheimer munkásságában. E tevékenység helytálló taglalása Jay könyvének eredménye. Tudniillik, nem ritkák az olyan vélemények, amelyek kisebbítik Horkheimer hozzájárulásának jelentőségét a frankfurti kör végső koncepciójának kidolgozásában. Jay meggyőző bennünket ennek az ellenkezőjéről.

A frankfurti kör tevékenységének kiválóképpen ismérve a nyugati kultúra ideológiájának, valamint az annak keretében érvényességet szerzett értékfogalmak radikális bírálata, egyszerűen esetünkben kultúrkritikáról van szó. A kritikái hozzáállás néhány fontos vonatkozásban a marxi szellemkincsből meríti kritikái potenciálját, de ugyanakkor a politikai tapasztalatok és a marxista prognózisok összevetése kapcsán tarthatatlannak minősíti éppen a marxi gondolkodás néhány lényeges összetevőjét. Fel kell figyelni, hogy eme kultúrkritika gyakorlata egy olyan időszakban történik, amikor a marxizmusban az ökonomista, a gazdasági tényezők túlhangsúlyozásával megvalósuló értelmezés az uralkodó. A frankfurtiak illetéknépp saját tevékenységüket a hivatalos marxizmussal szemben tételezték, s éppen ezért szokás Horkheimerékat az ún. nyugati marxizmus példaszzerű reprezentánsainak nevezni. Esetünkben az értelmező legfontosabb feladata az effajta kultúrkritika teljességgel paradoxális mivoltának kimutatása, azaz annak kielemezése amit Habermas mestereiről írott utóbbi tanulmányaiban a „totalizálódott kritika” a „performatív ellentmondás” fogalmaival jellemzett. A nyugati kultúra ideológiája — s ebben a frankfurtiak egyeznek Heideggerrel, aki iránt egyébként, Marcuse kivételével, rendkívül ellenséges viszonyulást tanúsítottak — a világ objektív értelmét látható, a szubjektivitás fölött ridegen pálcát törő meta-

fizika/létten, amely úgy valósítja meg hatalmát, hogy kategoriális gondolkodásánál és a végső igazság birtoklásának tudatával, szétválasztja a lényeket és a jelenségeket, a létezőket és azok hordozó alapját, a létet. Az ész és a praxis mint a nyugati kultúra keretfogalmai, amelyek meghatározták az újkori metafizikai gondolkodás rendszerré válását, a polgári uralom prezenziójának értékelemei. Az ész és a praxis a polgári hatalom-igény érvényességekörébe olvadva veszítették el kritikai erejüket. Így a felvilágosodás, amely mint ismeretes a mitológikus és a vallásos gondolkodással szemben támasztott bíráló igényeket, saját mitológiájába fullad, a polgári mitológia-bírálat korlátlan hatalom-akarásának következményeként az ember és a természet feletti uralom szentesítésébe csap át, azaz remitológizálódik. A szubjektivitást letaroló középkori uralom polgári bírálata előre megsemmisíti önnön eredményeit vagyis elveszejteti saját kritikai rangját, méghozzá azért, hogy az igazságot a hatalmi megegyezések viszonylatára egyszerűsíti. A szubjektivitás amely a hatalom elemeként tudja önmagát, megkérdőjelezi önnön lehetőségeit. A polgári gondolkodás bírálatainak dialektikája arra a felismerésre készít bennünket, hogy a világban megnyilvánuló folyamatok igazságértékét minősítő fórum, az emberi ész polgári, tehát instrumentális mivoltában az egoista önfenntartás imperativusává alakul át. A kultúra amely az instrumentális ész technológiai racionalitásához igazodik az árutermelési társadalom önállósult mítosza: kultúraipar. Az értékfogalmak („jó”, „rossz”, stb.) érvényességekörét az árutársadalom eldologiasult cseréjét körülíró fogalmak letéteményesítik.

A kultúra-ipar viláгурalmának közepette az egyetlen lehetőség a reflektált negatív magatartás megformálá-

sa, a boldogság hiányára való aszketikus rámutatás, amelynek paradigmamitikus megtestesülése az esztétikai tapasztalat. (Adorno számára ez különösképpen a schönbergi, atonális zene.) A polgári kultúra normáival, a társadalmi hasznossággal, s egyáltalán a társadalommal való maradéktalan szembenállás létezteti a negativitás előrehaladó útját. A negativitás, a vágasz, a szórakozás, a kellemetesség elutasítása a polgári uralom föltételei között nem más mint a szubjektum autonómiájának ára. A negativitás frankfurti alakváltozatát Jay pontos kifejezéssel negatív metafizikának nevezi. Kévsébé pontos viszont Jay azon állítása miszerint a frankfurtiak gondolkodása a hagyományos filozófiával való kritikai dialógus révén teremtdött meg. Hangsúlyozni kell, hogy eme esetben nincs szó dialógusról: a frankfurtiak kritikája sohasem a párbeszédet formázza, s éppen ezért a hagyomány vonatkozásában gyakran dogmatikus. Adorno és Horkheimer arisztokratikus és elitárius módon ezt társaira is vonatkoztatta. Ezzel magyarázható például az a viszonyulás amit Adorno tanúsított Fromm iránt, aki tőle sokkalta radikálisabban bírálta Freud pszichoanalízisét.

A negativitás azonban ellentmondásos módon közdik tárgyához. A frankfurtiak fogalomhasználata igazodik a klasszikus filozófia reflexíven kidolgozott formavilágához. A kritikai gesztus azokat a fogalmakat bírálja, melyek egyúttal eszköztárnak elemei is egyszermind: példázza ezt Adorno már-már göröcsös ragaszkodása a szubjektum—objektum viszonylat értelmezéséhez. Egyébként Hermann Mörchen könyvet szentelt ama tézis igazolására, miszerint Adorno, Heidegger kíméletlen ellenfele a freiburgi filozófus „mitikus közelségben” gondolkodik: e ténynek kétségkívül általános jelentőségű

vonatkozása van a frankfurtiakat illetőleg. (lásd: H. Mörchen: Untersuchung einer philosophische Kommunikationsverweigerung, 1981)

Jay szövetszerűen bizonyítja, hogy a frankfurtiak kulcsfogalmai mennyire nem függetlenek: az ész vagy a praxis hagyományos tolmácsolásával szemben nem teremődik meg az a distancia amely nóvumot tenne lehetővé a bírált tárgy ellenében. A „totalizálódott kritika” művelői semmisnek nyilvánítják a kritika pozitív kritériumait, s ezáltal kénytelenek olyan bírálatot gyakorolni, melynek hatékonyságában folytonosan kételkednek.

E filozófia vezérelve a „kozmosz ironia” (Jay) amely az igazság végtelen vágyát is magába falazta, tehát választott formaelve a paradoxon: a reflexió szabadságának kicsikarása, láttuk, a reflexió lehetőségeire vonatkozó szkepszissel párosul. A másik fontos elv a következő: az objektum elsődlegességéből kiindulva meghatározni a dialektika szubjektív pólusát, s ennek révén láttatni azt ami racionalizálhatatlan az alanyiségben. Adorno kései nagy műve, a Negatív dialektika, erre a témára variál. Ehhez kapcsolódik az elidegenült fogalomvilág radikális bírálata: az instrumentális uralom nyelvi valósága a nyelvi uralom, a fogalom-ideológia, a hege-li ens realissimumot célzó fogalom-realizmus. Jay könyvének rendkívül fontos mozzanata, a gondolkodók közötti pontos különbségtevés: külön részt szentel Benjaminnak, Marcuse-nak, Neumannnak, Frommnak stb. Benjamin a teológia, Marcuse a filozófiatörténet, az azonosságfilozófia, a húszadik századi filozófia, Fromm pedig a szociológia és a pszichológia viszonylatának sajátos tolmácsolása miatt válik el a frankfurti kör „votaképpeni” gondolkodásától, amelyet Horkheimer és Adorno dolgozott ki.

Jay szociológiai szempontja: Ador-

nóék gondolkodói labirintusa a harmincas évek zsidó értelmiségének odyszeáját láttatja. Ezek az értelmiségiek szocio-kulturális helyzetük jobbítását csak a világ radikális megváltoztatásának segítségével gondolhatták át. A frankfurtiak számára azonban a világmegváltoztatás gyakorlati esélyei kétségesek, hiszen szerintük a Marx által előlegezett stratégia szubjektuma, a földi paradicsom világgállapotát létrehozó történelmi alany, a munkásosztály belesímult a polgári társadalom láthatatlan manipulációjába, hatalmi igényprogramjába, azaz elveszítette kritikai potenciálját. Innen a főnálló gyakorlati mozgalmakkal szembeni kétely, sőt megvetés, innen az a gyanúper amellyel ez az értelmiségi csoport élt jobb és baloldaliakkal szemben egyaránt, innen az értelmiségiek és a munkások együttműködésének maradéktalan tagadása. Jay szerint az elméleti radikalitás erősödése a frankfurtiaknál együtt járt a politikai radikalitásról való lemondással. Meg kell mondani, hogy Jay végkövetkeztetései rendkívül bírálóak. Íme: az elmélet abszolútum-má való emelése egy olyan értelmiségi csoport programja, amelynek önmegértése polgári jellegű: a Mannheim Károly elleni kritikai intenciók ellenére Adornóék önmagukat kényszerítetlen kényszerűséggel „szabaddon lebegő értelmiségieknek” tételezték.

A frankfurtiak gondolkodásában azonban ott izzanak az utópia elemei is. De mint a zsidó misztikában (v. ö. Habermas) a Kabbalában a beszéd az egyedüli Istenhez közelítő út. A hagyományos zsidó szemlélet ugyanis tiltotta az Isten és a paradicsom lefestését avagy leírását: ez hasonló a frankfurti körnek az utópia realitásának leírására vonatkozó tilalmával.

Losoncz Alpár